

Петро Долганов,

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

petro.dolhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3748-7476>

«ІНШИЙ/ЧУЖИЙ»: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ СУСІДІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Статтю присвячено аналізу свідчень українських очевидців про події Голокосту на теренах Західної Волині. Більшість свідчень було записано в межах реалізації усноісторичного проєкту «Голоси» впродовж 2020–2021 рр. У цих свідченнях оприявнюється чимало стереотипних уявлень українських селян про євреїв. Ще від рубіжної для студій Голокосту дискусії поміж Д. Гольдгагеном та К. Браунінгом чимало дослідників дискутують про те, який вплив міг здійснювати антисемітизм на поведінку неєврейського населення під час Голокосту.

Стаття демонструє, що чимало представників християнського населення Волині під час Другої світової війни були носіями традиційних антисемітських упереджень і стереотипів. Більшість цих стереотипів розділено на ті, що мають соціально-економічний вимір, та стереотипи релігійного походження. Перші випливають із наявного в регіоні етнокультурного поділу праці, в умовах якого більшість українців працювала в аграрному секторі, тоді як євреї були ремісниками, торговцями, лікарями, юристами тощо. Попри те, що на території Західної Волині чимало євреїв теж працювали в аграрному секторі й мешкали в сільській місцевості, українські селяни все одно виношували чимало стереотипів про «єврея-торговця», який не любить працювати, а заробляє на життя «хитрістю» чи «обманом». Часто саме нерозуміння специфіки торгової сфери породжувало в багатьох українських селян-аграріїв уявлення про «невиробничий» характер професії торговця. Воно призводило до переконання в тому, що більшість євреїв «хитрі» й отримують прибуток, не докладаючи великих зусиль. Звідси випливало ще одне міфологічне переконання про казкові багатства навіть позірно бідних євреїв (чимало селян були переконані, що вони мають заховані золоті скарби).

Релігійні ж стереотипи про євреїв випливали з християнської культури, в якій ще з середньовіччя усталилося переконання про те, що євреї «винні» у вбивстві Ісуса Христа. У зв'язку з цим окремі українські селяни були схильні обґрунтовувати причини Голокосту «покаранням» за тисячолітні гріхи єврейських предків перед Ісусом. Зважаючи на те, що

більшість оповідачів належали до числа малограмотних селян, які мали переважно початкову освіту, для них виявилися не близькі модерні ідеологічні міфи про «жидо-більшовизм», які так ревно поширювалися нацистською пропагандою. Якою мірою традиційні антисемітські уявлення українських селян могли впливати на їхню поведінку під час Голокосту, судити важко. Найімовірніше вони могли позначатися на схильності до емпатії окремих єврейських сусідів та їх готовності прийти на допомогу. Проте цей чинник навряд чи мав вирішальний вплив на формування соціальної динаміки геноциду.

Ключові слова: антисемітизм, Голокост на Західній Волині, усна історія, українські сусіди.

Голокост став катастрофою континентальних масштабів. Ні для кого не є таємницею, що ключовим організатором цього геноциду була нацистська Німеччина і її очільники. Проте історики досі сперечаються щодо мотивів співучасті звичайних німецьких солдат, поліцейських чи просто представників місцевої громадськості в злочині. Один із важливих мотивів, який досі породжує чимало дискусій, — роль антисемітизму. Тривалий час вважалося, що німці (та представники інших народів, на території яких відбувався Голокост) брали участь у вбивствах та всіляко підтримували нацистську владу тому, що були антисемітами. Квінтесенцією цих дебатів серед істориків стала одна з ключових для протистояння функціоналістів та інтенціоналістів дискусій між Крістофером Браунінгом¹ та Даніелем Гольдгаґеном². Якщо останній вважав вагомою причиною участі німців у Голокості так званий елімінаційний антисемітизм, то перший вказував на інші вагоміші так звані конвенційні чинники (конформізм, покора авторитету, бруталізація в умовах війни тощо). Зосередженість Даніеля Гольдгаґена на антисемітизмі як ключовій причині участі німців у Голокості зрештою зазнала нищівної критики. Це був типовий редукаціонізм складнішої проблеми до однієї причини. Водночас це не означало, що антисемітизм не відігравав значної ролі як один із багатьох мотиваторів до співучасті у вбивстві євреїв. Він також міг зумовлювати байдужість у ставленні до долі жертв, небажання прийти їм на допомогу тощо. У зв'язку з цим питання ролі антисемітизму досі залишається актуальним аспектом наукових студій Голокосту. Водночас варто мати на увазі, що світогляд та ціннісні орієнтації далеко не завжди є визначальними для поведінки людини. Саме

такі результати демонструють дослідження поведінкових психологів³. Ймовірно, саме тому ми подекуди стикаємося з парадоксальними випадками, коли люди з антисемітськими переконаннями могли навіть приходити на допомогу жертвам Голокосту. Це, однак, не означає, що антисемітські переконання зовсім не мають значення. Безумовно, існує чимало чинників, які впливають на нашу поведінку, але одним із вагомих є наші цінності та переконання. Якщо, наприклад, у людини антисемітські переконання входять у конфлікт із її гуманізмом та повагою до цінності життя кожної людини, то подекуди антисемітизм міг відходити на задній план. Це лише одне з багатьох пояснень участі людей з антисемітськими переконаннями в порятунку євреїв.

Історіографія питання

У фокусі уваги цієї статті побутовий вимір антисемітських стереотипів, який переважно мав соціально-економічну та релігійну природу. Географічні межі дослідження охоплюють території сучасної Західної Волині. У цьому матеріалі пропонується зосередитися на вивченні не так ролі антисемітизму під час перебігу Голокосту, як наявності/відсутності антисемітських переконань серед тих українських селян, які мешкали на Західній Волині під час Другої світової війни, та того, як ці переконання могли позначатися на ставленні до жертв Голокосту. Це питання до сьогодні залишається малодослідженим. Більшість науковців, якщо і вивчають вплив антисемітизму, то приділяють увагу радше його ідеологічним вимірам і досліджують переважно контексти інших регіонів України. Наприклад, Юрій Радченко, вивчаючи історію діяльності української допоміжної поліції під час Голокосту на Донбасі, вказує на те, що антисемітизм ОУН мав ситуативний характер, проте він визначав поведінку частини службовців поліції⁴. Також антисемітські настрої впливали на поведінку місцевого населення, його ставлення до євреїв під час Голокосту. На значну роль антисемітизму в середовищі націоналістичних похідних груп вказує й Андрій Усач у своєму дослідженні про перші прояви антиєврейського насильства з початком німецько-радянської війни в містечках Смотрич і Купин⁵. Зокрема він частково аналізує

³ Детальніше про це див. наприклад: Даніель Канеман, *Мислення швидко й повільно* (Київ: Наш формат, 2017), 480.

⁴ Юрій Радченко, «Українська поліція на Донбасі», *Міжнародний інтелектуальний часопис «Україна Модерна»* 24 (2017): 64–121 (73).

⁵ Андрій Усач, «"Східна акція" ОУН(б) та антиєврейське насильство влітку 1941 р.: випадок Смотрича і Купина», *Міжнародний інтелектуальний часопис «Україна Модерна»*, дата звернення 13 грудня, 2022, <https://cutt.ly/21RRD10>.

ідеологію ОУН та ті інструкції, які були дані похідним групам організації, що рухалися одразу ж за лінією фронту та мали на меті встановлювати українську владу в звільнених від СРСР населених пунктах. Досить часто діяльність цих похідних груп завершувалася насильством проти євреїв.

Питання поведінки місцевого населення під час Голокосту в Східній Галичині вивчала польська історикиня Анна Вилегала⁶. Зауважимо, що у своїй праці вона звертає увагу саме на побутовий, а не ідеологічний антисемітизм. Дослідниця використовує цінний масив джерел — усноісторичні свідчення українців, які пам'ятають Другу світову війну. Саме цей тип джерел дозволяє встановити, якими євреї поставали в свідомості звичайних українців⁷. Частково вивченню впливу антисемітських переконань на поведінку місцевого населення Закарпаття приділяє увагу Раз Сегал⁸. Проте створюється враження, що науковець дуже недооцінює роль антисемітизму, стверджуючи, що він ніяк не вплинув на ставлення українського населення Закарпаття до жертв Голокосту.

Питання про роль антисемітизму в різний спосіб порушується в працях більшості дослідників історії Голокосту. Цю статтю присвячено аналізу можливої ролі антисемітських переконань українського населення Західної Волині під час Голокосту. Варто зауважити, що наукові студії антисемітизму в таких хронологічних межах досі не здійснювалися. Зокрема, серед перших дослідників історії Голокосту на Волині варто згадати ізраїльського історика Шмуеля Спектора⁹. У своїй фундаментальній монографії з історії Голокосту на Волині науковець згадує й про роль антисемітизму. Проте вивчає він його переважно крізь призму свідчень євреїв. Перспектива жертви далеко не завжди дає можливість зрозуміти справжні мотиви та переконання місцевого населення. Для дослідників, що вивчають роль антисемітизму серед українських селян, значно важливіше залучити свідчення представників цієї етнічної групи.

⁶ Анна Вилегала, «Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1 (16) (2018): 39–63.

⁷ Вилегала, «Втрачений світ».

⁸ Raz Segal, *Genocide in the Carpathians War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 232.

⁹ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990), 383.

Частково це завдання виконує інший історик — американський дослідник Джаред МакБрайд¹⁰. Для цього він використовує такі типи джерел, як звіти Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) та матеріали повоєнних судових процесів над колаборантами. Ці матеріали містять чимало свідчень саме українців. Водночас вони не належать до числа об'єктивно зафіксованих усноісторичних свідчень і не можуть їх замінити як джерело. Ба більше, матеріали слідчих процесів містять чимало викривлень, зумовлених особливостями роботи силових структур у тоталітарній державі (застосування тортур, страх через перебування у відділках міліції навіть серед свідків, а не лише підозрюваних тощо). Звіти ж НДК часто цензурувалися, а свідчення, які очевидці давали для службовців, резюмувалися до кількох абзаців радикально скороченого тексту.

Джерела дослідження

У зв'язку із цим надзвичайно важливим типом джерел на сьогодні постають ті усні історичні свідчення очевидців, які записуються в межах сучасних проєктів у сфері усної історії. До одного з таких проєктів належать свідчення «Голоси», записані Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр» впродовж останніх трьох років¹¹. Використані в цьому дослідженні записи робилися впродовж 2020–2021 рр. на території Рівненської та Волинської областей (хоча проєкт втілювався по всій Україні, географічні межі статті спонукають звзитися до двох регіонів історико-культурної Західної Волині).

Більшість свідчень було зроблено з використанням методології відкритого наративного інтерв'ю. Це дозволило мінімізувати вплив інтерв'юєрів на оповідачів/оповідачок. Ба більше, цей підхід найближчий до того, щоб справляти терапевтичний вплив на свідків. Він мінімально порушує їхню текстуру пам'ятання¹². Звісно, оповідачі та оповідачки отримували додаткові запитання від інтерв'юєрів, які ставилися вже після того, як вони викладали свій початковий наратив (відповідь на запитання «Розкажіть, будь ласка, про себе й свою історію життя під час Другої світової війни»).

¹⁰ Jared Graham McBride, «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014).

¹¹ «Голоси: Усні історії про Голокост та Другу світову війну в Україні», Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (далі — МЦГБЯ), дата звернення 22 грудня, 2022, <https://babynar.org/ua/voices>.

¹² Детальніше про вплив методології інтерв'ювання на оповідь див.: Noah Shenker, *Reframing Holocaust Testimony* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015), 248.

Більшість оповідачів мають власну «живу» пам'ять про Другу світову війну на Волині. Лише в поодиноких випадках зустрічаються носії постпам'яті (ті, хто пам'ятає про війну з розповідей своїх батьків чи інших родичів, так зване друге покоління носіїв спогадів). Ці люди належать до традиційного світу українського села. Більшість із них під час Другої світової війни мешкали в сільській місцевості, були релігійними, малограмотними упродовж всього життя (або не вміли читати й писати, або ж мали освіту на рівні початкових класів) й перебували в дитячому віці (Друга світова війна застала їх у дитячому або ранньому підлітковому віці). Ці особливості певним чином позначилися на способах їх пам'ятання про події війни. Маючи дуже обмежений доступ до інформації радше на рівні чуток, ці люди під час війни вкрай мало розуміли загальний контекст воєнно-політичної історії, яка поглинула їх. Вони не пам'ятають імен німців, які чинили насильство в регіоні, проте дуже добре запам'ятали місцевих кривдників (українців та поляків, що служили в місцевих управах та шукманшафті — місцевій багатонаціональній допоміжній поліції). Також ці люди погано пригадують імена своїх єврейських сусідів (ймовірно через надто юний вік вони погано запам'ятали імена цієї культурно «Іншої» групи). Під час роботи над цим матеріалом було проаналізовано 160 записів свідчень переважно етнічних українців із Рівненської та Волинської областей. 70% з них — це жінки. Тому в цьому матеріалі йтиметься переважно про жіночу перспективу подій Другої світової війни. Це зумовлено тим, що середній вік життя чоловіків значно менший і в 2020–2021 рр. залишилося вкрай мало чоловіків, які мають «живу» пам'ять про Другу світову війну.

Особливості спогадів українських сусідів про євреїв

Більшість спогадів не містять жодних відкритих проявів антисемітизму ідеологічного характеру. Навіть ті поодинокі оповідачі, що були членами політичних організацій на кшталт ОУН, у своїх наративних інтерв'ю уникають будь-яких антисемітських суджень. Проте чимало оповідачок та оповідачів висловлюють антисемітські стереотипи й упередження, що мають культурне походження. Більшість із них умовно поділяються на ті, що мають соціально-економічний вимір, та стереотипи релігійного змісту.

Чи не найбільша кількість упереджень стосувалися саме соціально-економічного виміру. Це пов'язано з етнокультурним поділом праці, що переважав на території Західної Волині. У таблиці нижче окреслено специфіку єврейських професій на Волині станом на 1931 р.

Національний склад населення Волині (за результатами переписів)¹³

Національність	Перепис 1921 р.	%	Перепис 1930 р.	%
Українці	983 956	67,9	1 448 000	69,8
Поляки	240 922	16,6	325 000	15,5
Євреї	164 740	11,4	207 792	10,0
Німці	24 960	1,7	34 000	1,7
Росіяни	9 450	0,6	32 000	1,5
Чехи	24 405	1,8	30 977	1,5
Загалом	1 449 073	100	2 077 769	100

Єврейські професії на Волині (1931 р.)¹⁴

Сфера працевлаштування	% євреїв	% годувальників на теренах Волині
Торгівля і страхування	44,3	79,5
Шахти і промисловість (включаючи ремесла)	40,5	40,7
Зв'язок та перевезення	4,0	24,1
Освіта і культура	2,8	25,7
Медицина і послуги охорони здоров'я	2,7	41,4
Безробітні	2,3	19,7
Державна служба, релігійна служба, громадські організації та інституції	1,9	7,8
Послуги з ведення домашнього господарства	0,8	4,4
Садівництво, риболовля та лісове господарство	0,3	5,8

Прояви «економічного антисемітизму» серед українських селян

Архів усної історичної свідчень «Голоси» із Рівненської та Волинської областей засвідчує, що найчастіше згадувані негативні стереотипи щодо євреїв мають економічний вимір. Зокрема серед них досить часто повторювалися згадки про «хитрих людей». Наприклад, Дмитро Григорович із с. Бичаль Рівненської області зазначав¹⁵:

Був у нас тут єврей Гушер, магазин свій мав. Він скуповував осінню зерно (поки дешевше було) собі на склад, а весною, коли воно

¹³ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 10.

¹⁴ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 16.

¹⁵ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Кийдюк Дмитро Григорович, українець, народився в с. Бичаль Костопільського р-ну Рівненської обл. (на Бичальських хуторах). Час і місце запису: 7 березня 2021 р., с. Бичаль.

було дорожче, — продавав те зерно й так наживався. Яка його доля була під час війни, не знаю, напевно німці щось зробили. Ніхто не знає, куди він дівся.

Ця вказівка на «нечесний» характер торгівлі могла впливати навіть не з національної, а аграрної культури господарювання. Подібний стереотип, можна припустити, властивий також іншим аграрним спільнотам. Займаючись агрокультурним способом виробництва, селяни могли до кінця не розуміти природу доданої вартості в торговельній сфері. Звідси у селян досить часто виникала гіпотеза про «хитрість» євреїв. Інший селянин із хутора Годинь Волинської області пригадував як «хитрість» нібито допомогла одній єврейській сім'ї успішно пережити Голокост:

Один дядько в лісі сховався, кінчилася війна і зразу вже жінка його [бачили як] булочки продавала на базарі, а потім вже десь за місяць каже листи шле з Америки. Два сини в нього було — Біт і Лейба. У лісі ховалися й пережили війну. Євреї хитрі були люди¹⁶.

Подібні вказівки на «хитрість» та нечесний заробіток є найчастіше згадуваними у свідченнях оповідачів та оповідачок. Так, наприклад, розповідав Василь Іванович із с. Кораблище Рівненської області:

Євреї теж були, був Берко у нас в селі Кораблище. Жиди люблять торгівлю, вони торгували. Вони завжди так, що візьме поїде кудись, купить там товар за дешево, а тут продає дорожче¹⁷.

Припущення про те, що подібний образ євреїв впливав із наявного етнокультурного поділу праці, підкріплюється й в інших спогадах. Микола Степанович із с. Журавники Волинської області відверто вказує на те, що торгівля сприймалася селянами як певний обман або ж невиробнича форма заробітку, що не потребувала великих зусиль¹⁸:

Поляки мали поля, а жиди не мали ніц. Жид робити не хотів. Жиди купували зерно в поляків, а потім перепродували. Жид до батька казав: «Степан, я тобі займу, але мені віддаси з процентом». Так жиди на тих процентах нажилися. Продавали газ і воду. Казали, що жид

¹⁶ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Козак Петро Трифонович, українець, народився 1932 р. на хут. Годинь Ковельського р-ну Волинської обл., бригадир у колгоспі. Час і місце запису: 8 вересня 2021 р., хут. Годинь.

¹⁷ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Рогашко Василь Іванович, українець, народився 1926 р. в с. Кораблище Млинівського р-ну Рівненської обл., селянин. Час і місце запису: 18 червня 2021 р., с. Кораблище.

¹⁸ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Босий Микола Степанович, українець, народився 8 липня 1933 р. в с. Журавники Луцького р-ну Волинської обл., селянин. Час і місце запису: 28 вересня 2021 р., с. Журавники.

колись на воді поставив хату. І так воно було. Лимонади, газ, воду робили й продавали.

Цікаво, що литовський дослідник Даріус Сталюнас у своїх дослідженнях вказує на зовсім іншу причину загострення взаємин селян у Східній Європі з єврейськими ремісниками й торговцями: коли селяни з числа християн починають самі займатися торгівлею та ремеслом, це призводить до загострення конкуренції з євреями (за умов низького рівня динаміки упромисловлення регіону чисельність робочих місць залишалася відносно сталою, тоді як конкуренція могла зростати)¹⁹. На теренах Західної Волині в міжвоєнний період не вдалося встановити загострення подібної конкуренції. Через низьку динаміку модернізації економічного організму регіону тут аж до Другої світової війни більшість спільнот продовжувала жити в умовах традиційного етнокультурного поділу праці. У зв'язку з цим на міжетнічні відносини переважно впливали традиційно зумовлені стереотипи.

Виконання торгових функцій зрештою не було настільки яскраво вираженим на Західній Волині, де велика кількість євреїв мешкала в сільській місцевості. Можна припустити, що ці стереотипи скоріше мали культурний підтекст, а не формувалися під впливом досвіду. Недостатнє розуміння природи торгівлі породжувало віру й у казкові багатства євреїв, віру в те, що навіть у найбідніших із них наявні десь заховані «золоті скарби». «Жиди вони нікому зла не робили, вони торговці були, обманщики такі. Ну жид є жид. І в нього завше золото [було]»²⁰, — розповів Анатолій Григорович із с. Жидичин Волинської області. Через подібні переконання під час Голокосту чимало українських сусідів були переконані в тому, що ті, хто допомагав євреям, — робили це за гроші. Катерина Григорівна із с. Загорці Рівненської області ось так прокоментувала факт переховування іншими українськими сусідами євреїв²¹:

Ну дехто, тільки це була дуже велика таємниця, ніхто не знав, переховували тих жидів. Вони там давали і золото, і все, то є люди, що переховували. Декого й переховали.

¹⁹ Darius Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars* (Budapest; New York: Central European University Press, 2015), 7.

²⁰ МЦГБЯ. Аудіозапис свідчення. Дмитрук Анатолій Григорович, українець, народився 3 жовтня 1931 р. в с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. Час запису: 18 квітня 2021 р.

²¹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Дацюк Катерина Григорівна, українка, народилася 9 березня 1937 р. в с. Загорці Дубенського р-ну Рівненської обл., селянка. Час і місце запису: 9 серпня 2021 р., м. Дубно Дубенського р-ну Рівненської обл.

Ліда Михайлівна, коментуючи відмову свого батька переховувати євреїв, також вказала на гроші як один із ключових мотиваторів допомоги (нібито всі євреї саме так і добивалися допомоги від християнського населення):

А німці їх човпли. Вони тікали, в нас у селі були виховували люди їх. Вони платили великі гроші. Навіть той схрон у нас на подвір'ї, то вони казали, що полізуть туди, але тато одразу сказав: «Я не хочу грошей і не хочу біди»²².

Такі переконання ще не означають, що євреї насправді не платили за послуги з переховування. Проте волинські євреї переважно не мали ніяких казкових багатств, а розраховувалися за допомогу останніми накопиченнями, на кшталт золотих обручок чи інших невеличких збережень, акумульованих за рахунок ощадності в міжвоєнний період або ж отриманих від своїх американських родичів. Часто платою ставав одяг, предмети ремесла, обіцянка після війни передати у спадок власне господарство тощо.

Наявність подібних упереджень та стереотипів про негативну економічну функцію євреїв і їхні казкові багатства також спонукала багатьох місцевих поляків і українців до пограбування жертв Голокосту або ж здійснення із ними нерівноцінних торгових обмінів. Про це детальніше йдеться в статті автора цього тексту, присвяченій пограбуванню євреїв Дубровиці, Костополя та Корця²³. У зв'язку з цим негативна оцінка економічних функцій єврейських торговців у поєднанні з переконанням у їхньому багатстві могли негативно вплинути на ставлення окремих українців до євреїв під час Голокосту.

Проте більшість оповідачів не згадують про ці негативні стереотипи й упередження, а деякі (переважно поодинокі) навіть відзначають позитивну роль єврейського бізнесу. Найчастіше це траплялося тоді, коли батьки оповідачів/оповідачок мали безпосередній позитивний досвід ведення справ із євреями. Наприклад, Ганна Іванівна із м. Ківерці Волинської області ось так описала економічні взаємини з євреями:

Казали, які вони були хазяї. Тато казав, що наших людей багато чому навчили. Тато казав, що вони були такі трудолюбиві. От ця сім'я Гренштейнів — вони були дуже хорошими столярами. Вміли своїми

²² МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Марценюк Ліда Михайлівна, українка, народилася 1931 р. в польському с. Покрувка за 3 км від м. Хелм, селянка. Час і місце запису: 28 серпня 2021 р., с. Муравище Луцького р-ну Волинської обл.

²³ Петро Долганов, «Бенефеціари Голокосту: роль "сусідів" у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: історія, культура, суспільство. Голокост і місто: простори вбивства — простори руйнації* 9 (2) (2020): 46–88.

руками багато робити. У тата довгий час був такий стіл дерев'яний, то він розповідав, що це Хаїм зробив цього стола. Мама ж розповідала лише, що вони в склепі єврейському купували. Якісь, казала вона, чаї там продавали, мали прикраси (намиста жіночі, дрібнички всілякі). Мама про дружбу з євреями не говорила, але вона знала багатьох із них²⁴.

Подібний позитивний досвід мав і Андрій Купріянович із с. Слобода Рівненської області:

Маю сказати, що в Млинові дуже багато проживало євреїв. Стосунки, наскільки я пам'ятаю (і навіть дуже пам'ятаю) — були абсолютно нормальні. Зерно чи продукція з саду (яблука чи що) зазвичай здавали євреям. Євреї займалися такою комерцією, вони сільським господарством майже не займалися. Селянину було вигідно всілякі такі питання, що по господарству залагоджувати з євреями, бо вони були більш практичні в цих питаннях. Тому можу сказати, що відносини були нормальні²⁵.

Одна з оповідачок — Євгенія Дмитрівна — навіть розповіла історію про те, як її мама допомагала євреїці через борг перед нею. Зважаючи на поодинокість та цінність подібних проявів гуманізму, варто навести уривок із цієї розповіді повністю:

Коли мама сюди перейшла, то у неї не було нічого. Те, що їй на весілля подарували, то був, я пам'ятаю, сервіс чайний і гарні одіяли, щось таке м'якеньке, гарне, два таких одіяла було. Ну і брат, в якого вона жила, справив їй такий посаг: пальто їй купили, подушки, перину дали, отаке. А нічого до кухні в неї не було. Тоді вона понесла молоко, носила до жидів, як вона казала, тоді інакше казали — до євреїв не казали, а до жидів. Понесла те молоко й жаліється, що то немає і то немає і немає за що купити. І та єврейка їй каже: «Надю, я тобі дам взаїми гроші, а ти мені помаленьку відносиш». Дала їй гроші і вона купила все — бляхи, сковорідку, каструлі і так далі. За те вона того добра не забула і коли було гетто, то там були хлопці з сусідніх сіл оточували то. Ну то вони пішли в поліцію працювати, то і вони оточували, мама їх знала багатьох. І вона носила передачі тій єврейці, бо ж не знали, що їх розстріляють. І виховали мене, я не скажу в інтернаціональному, але демократичному дусі, толерантному дусі до всіх²⁶.

²⁴ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Войчик Ганна Іванівна, народилася 1959 р. в с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Час і місце запису: 5 квітня 2021 р., м. Ківерці Луцького р-ну Волинської обл.

²⁵ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Тарасюк Андрій Купріянович, українець, народився 7 грудня 1934 р. в с. Слобода Млинівського р-ну Рівненської обл., військовий. Час і місце запису: 21 травня 2021 р., м. Млинів Млинівського р-ну Рівненської обл.

²⁶ МЦГБЯ. Аудіозапис свідчення. Стрільчук (дівоче — Гуменюк) Євгенія Дмитрівна, українка, народилася 1935 р. в с. Ківерці Волинської обл., фармацевт. Час і місце запису: 10 жовтня 2021 р., с. Прилуцьке Волинської обл.

Наскільки поширеною могла бути подібна практика допомоги євреям із почуття вдячності за допомогу (або ж через наявність боргів) висновувати важко. Подібні згадки серед оповідачів майже не зустрічалися. Варто припустити, що тут йшлося радше про більш виняткову форму поведінки. Ще одна ймовірна форма реагування, зумовлена наявністю в християнського населення боргів перед євреями — відчуття полегшення через звільнення від боргових зобов'язань, проте навряд оповідачі бажали б говорити про такі речі відверто. Ймовірно, цей мотив (боргові кредити) міг спонукати до обох форм поведінки — як допомагати євреям із почуття обов'язку, так і навпаки — залишатися пасивним та відчутти полегшення від «несподіваного звільнення» від боргів.

Друга група традиційних стереотипів про євреїв, яка побутувала серед українських селян (проте озвучувалася оповідачами вкрай рідко), стосується релігії. Надія Дмитрівна із с. Жорнище Волинської області пригадала, що ще дитиною чула таку історію:

Нам розказували, що жиди бояться Христа. Треба в чайник води набрати й нею там, де він ходить, зробити хреста. Ми дітьми таке робили, а мама нас сварила за це²⁷.

Цей міф про вбивство євреями Христа був поширеним по всій території християнської Європи й озвучувався в різних варіаціях. Подекуди оповідачі вказували на те, що Голокост — це різновид покарання за цей гріх євреїв:

Німці як стали стріляти, то було чути, як копали ями й живими туди кидали закопували євреїв. Я знаю, мала була, тато робив горшки, і я їздила з ним *[до Луцька]*, то один єврей казав: «Тарас, візьми оце й оце, бо нас поб'ють» (а в нього був магазин). Тато нічого не хотів брати. Але старі люди розказували, як мучили Ісуса Христа, то «кров на нас і на наших дітях». От і прийшло таке время, що їх живими копали й знищували. От так Бог дає на світі²⁸.

У подібному ключі причини Голокосту й ставлення до єврейського населення пояснює Євгенія Григорівна із с. Липки Рівненської області:

Ну, але як вони замучили Ісуса Христа, то... То їх не шкода... То вони як Ісуса Христа мучили, то вони казали, що кров буде на нас і на

²⁷ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Дідух Надія Дмитрівна, українка, народилася 1929 р. в с. Жорнище Луцького р-ну Волинської обл. Час і місце запису: 24 квітня 2021 р., с. Жорнище.

²⁸ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Водяна Марія Тарасівна, українка, народилася 1930 р. в с. Кульчин Волинської обл., селянка. Час запису: 20 травня 2021 р.

наших дітях, то так Бог і дав, то так Бог дав, то за жидув, то нема що казати²⁹.

Про те саме свідчить і Христина Артемівна із с. Городище Волинської області:

За що їх повбивали, хіба ж я дітки знаю. Сама ж не знаю. Казали, що то вже жиди так заробили. Що вони Ісуса розп'яли, то їм вже дали таку кару. Господь дав їм таку кару. Так казали, я знаю, я ще мала була, але ж...³⁰.

Остання група стереотипів, які подекуди (проте найрідше) звучали з вуст оповідачів, стосувалися ідеологічно зумовленого міфу про «жидо-більшовизм» (переконання в тому, що євреї створили більшовицьку владу та масово підтримували її. На єврейський характер радянської влади натякає Євген Миколайович із с. Журавники Волинської області: «Зараз євреїв не живуть по селах, нащо їм колгосп. Вони зробили колгосп для нашого дядька»³¹). Подекуди оповідачі, відмовляючись говорити на камеру, згодом (поза записом після завершення інтерв'ю) наводили зафіксовані в протоколах інтерв'ю випадки, як окремі селяни йшли на службу в допоміжну поліцію, щоб поквитатися з євреями за радянські репресії проти їхніх родичів. Зрештою, міф про «жидо-більшовизм» оповідачі озвучували не настільки часто, щоб визначити певну тенденцію.

Висновки

Дослідження образу євреїв у свідомості українських селян Західної Волині часів Другої світової війни базується на циклі свідчень очевидців архіву «Голоси» МЦГБЯ. У Рівненській та Волинській областях ці свідчення було записано впродовж 2020–2021 років. Більшість оповідачів не належали до жодних політичних рухів та організацій. Це дозволяє використати свідчення для встановлення ролі уявлень про єврейських сусідів серед представників місцевого українського селянства.

Найчастіше згадують традиційні стереотипи й упередження про євреїв, які мають релігійно або ж (що частіше) соціально-економічно зумовлений характер. Причина останніх лежить у площині існуючого

²⁹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Якимчук Євгенія Григорівна, народилася 1925 р. Час і місце запису: 31 липня 2020 р., с. Липки Гоцанського р-ну Рівненської обл.

³⁰ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Шнит Христина Артемівна, народилася 1930 р. Час і місце запису: 29 листопада 2020 р., с. Городище Ківерцівського р-ну Волинської обл.

³¹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Ількевич Євген Миколайович, українець, народився 14 лютого 1947 р. в с. Журавники Луцького р-ну Волинської обл., селянин, ветеринарний лікар. Час і місце запису: 28 вересня 2021 р., с. Журавники.

на Західній Волині етнокультурного поділу праці. Чимало селян, все життя займаючись сільськогосподарським способом виробництва, не до кінця розуміли сутність торгівлі. Хоча торговцями та лихварями на Волині була меншість євреїв, можна припустити, що навіть епізодичний досвід комунікації з ними міг призводити до підкріплення стереотипу про «хитрого єврея», що й так побутував у селянській аграрній культурі. Також із цих переконань про нетрудовий спосіб створення прибутку випливало ще одне міфологічне уявлення про те, що більшість євреїв мають скарби у вигляді золота. Навіть якщо волинські євреї жили переважно бідно й нічим не видавали наявність у них «скарбів», окремі представники українського селянства продовжували вірити в наявність «десь закопаних скарбів».

Ці соціально-економічно зумовлені стереотипи, міфи й упередження могли впливати на ставлення частини селян до своїх єврейських сусідів під час Голокосту. Зокрема, переконання в тому, що євреїв переховували виключно за гроші, могли провокувати заздрість та бажання донести на цих помічників/переховувачів. Наявність уявлень про багатства євреїв часто спонукала селян займатися пошуками «закопаних скарбів», а також легітимізувала практики масового грабунку майна жертв Голокосту після акцій їх масового вбивства. Однак жадоба є амбівалентним почуттям. Вона могла як підштовхувати до негативних для жертв Голокосту форм поведінки українських сусідів, так і бажання прийти на допомогу з міркувань матеріальної вигоди (через віру в те, що євреї здатні непогано заплатити за послуги з переховування). Зрештою, траплялися й випадки, коли частина українських селян вказувала на позитивну роль єврейського бізнесу. Це відбувалося тоді, коли оповідачі мали особистий позитивний досвід ділових взаємин із євреями.

Друга група стереотипів, які озвучувалися значно рідше, пов'язана з традиційними для християнських спільнот уявленнями про вбивство євреями Ісуса Христа. Подібне ставлення до євреїв могло легітимізувати їх вбивство в очах окремих українських селян. Останні подекуди виношують переконання в тому, що масове вбивство євреїв було «божественним покаранням» за їхні минулі гріхи. Варто припустити, що такі уявлення також не могли сприяти позитивному ставленню до жертв із боку їхніх сусідів.

Відтак традиційні стереотипи та переконання під час Голокосту могли впливати на ставлення частини українських селян до євреїв. Нацистська окупація стала промовистим свідченням того, як в умовах екстремі можуть оголюватися наявні в спільноті негативні

стереотипи й упередження про Іншого. Цілоком «невинні» за звичайних обставин, вони починають відігравати негативну роль і навіть впливати на шанси жертв до виживання. Проте ці стереотипи не були визначальними в долі жертв і не можуть вважатися однією з причин Голокосту. Ключові причини останнього перебувають у площині нацистської ідеології — тієї зовнішньої військово-політичної сили, яка, захопивши територію Західної Волині, розпочала організацію геноцидної політики щодо євреїв.

Petro Dolhanov

«OTHER/ALIEN»: THE IMAGE OF THE JEWS IN THE MEMORIES OF THE UKRAINIAN NEIGHBORS ABOUT THE WORLD WAR II

The article is devoted to the analysis of the testimonies of Ukrainian eyewitnesses regarding the history of the Holocaust on the territory of Western Volhynia. Most of the testimonies were recorded within the oral history project «Voices» during 2020–2021. These testimonies reveal a lot of stereotypical views on Jews among Ukrainian peasants. Ever since the seminal debate between D. Goldhagen and K. Browning, many researchers have been discussing the influence of anti-Semitism on the behavior of the non-Jewish population during the Holocaust.

The article demonstrates that many representatives of the Christian population of Volhynia during the Second World War were under the influence of traditional anti-Semitic prejudices and stereotypes. Most of these stereotypes are divided into those that have a socio-economic dimension and those of religious origin. The former had their origins from the ethnic distribution of labor in the region, under which the majority of Ukrainians worked in the agricultural sector, while Jews were artisans, merchants, doctors, lawyers, etc. Despite the fact that in the territory of Western Volhynia, many Jews worked in the agricultural sector and lived in the countryside, Ukrainian peasants still had many stereotypes regarding the «Jewish merchant» who does not like to work, but earns for a living by cunning. Often it happened due to the lack of realizing of the specifics of the trade sphere that gave rise to the idea of the «non-productive» nature of the trade profession among many Ukrainian peasant farmers. It led to the belief that most Jews were «cunning» and made a profit without making much effort, what caused another mythological belief about the fabulous wealth of even apparently poor Jews (many peasants were convinced that they had hidden gold treasures).

Religious stereotypes related to Jews stemmed from Christian culture, in which the belief that Jews were «guilty» of the murder of Jesus Christ had been established since the middle Ages. In this regard, some Ukrainian peasants were inclined to justify the causes of the Holocaust as «punishment» for the thousand-year-old sins of the Jewish ancestors. Considering the fact that most of the narrators belonged to the number of illiterate peasants who had mainly primary education, the modern ideological myths about «Judeo-Bolshevism», which were so zealously spread by Nazi propaganda, were not immanent to the most of them. It is difficult to judge to what extent the traditional anti-Semitic ideas of Ukrainian peasants could influence their behavior during the Holocaust. Most likely, these stereotypes could influence on the inclination of the Jewish neighbors to empathy and their willingness to help. However, this factor hardly had a decisive influence on the social dynamics of the genocide.

Keywords: Anti-Semitism, Holocaust in Western Volhynia, Oral History, Ukrainian Neighbors.

Bibliography

Browning, Christopher R. *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001.

Dolhanov, Petro. «Beneficiary Holocaustu: rol «susidiv» u pohrabuvanni evreiv Volhyni v period nacystskoi okupacii». *Misto: istoria, kultura, suspilstvo. Holocost i misto: prostory vbyvstva — prostory ruinacii* 9 (2) (2020): 46–88.

Goldhagen, Daniel Jonan. *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: A Division of Random House, INC, 1997.

«Holosy: Usni istorii pro Holocost ta Druhu svitovu viinu v Ukraini». *Memorialnyi tsentr Holokostu «Babyn Yar»*. Accessed December 22, 2022. <https://babynyar.org/ua/voices>.

Kaneman, Daniel. *Myslenia Shvydke i povilne*. Kyiv: Nash Format, 2017.

McBride, Jared Graham. «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

Radchenko, Yurii. «Ukrainska policia na Donbasi». *Miznarodny intelektualnyi chasopys «Ukraina Moderna»* 24 (2017): 64–121 (73).

Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945*. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Shenker, Noah. *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990.

Staliunas, Darius. *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*. Budapest; New York: Central European University Press, 2015.

Usach, Andrii. «“Shidna akcia” OUN(b) ta antyevreiske nasyilstvo vlitku 1941: vypadok Smotrycha i Krupyna». *Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys «Ukraina Moderna»*. Accessed December 13, 2022. <https://cutt.ly/21RRD1o>.

Wylegala, Anna. «Vtracheniyi svit: zytia ta zahybel silskykh evreiv Halychyny u suchasnykh svidcheniakh ukrainskykh ochevydciv». *Holocost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti* 1 (16) (2018): 39–63.

Archives

Memorialnyi tsentr Holokostu «Babyn Yar» (MTSHBY). Testimony:

Bosyi Mykola Stepanovych. Chas i mistse zapysu: 28 veresnia 2021 r., s. Zhuravnyky Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Datsiuk Kateryna Hryhorivna. Chas i mistse zapysu: 9 serpnia 2021 r., m. Dubno Dubenskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Didukh Nadiia Dmytrivna. Chas i mistse zapysu: 24 kvitnia 2021 r., s. Zhornyshche Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Dmytruk Anatolii Hryhorovych. Chas zapysu: 18 kvitnia 2021 r.

Ilkevych Yevhen Mykolaiovych. Chas i mistse zapysu: 28 veresnia 2021 r., s. Zhuravnyky Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Kozak Petro Tryfonovych. Chas i mistse zapysu: 8 veresnia 2021 r., khut. Hodyn Kovelskoho r-nu Volynskoi obl.

Kyidiuk Dmytro Hryhorovych. Chas i mistse zapysu: 7 bereznia 2021 r., s. Bychal Kostopilskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Martseniuk Lida Mykhailivna. Chas i mistse zapysu: 28 serpnia 2021 r., s. Muravyshe Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Rohashko Vasyl Ivanovych. Chas i mistse zapysu: 18 chervnia 2021 r., s. Korablyshe Mlynivskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Shnyt Khrystyna Artemivna. Chas i mistse zapysu: 29 lystopada 2020 r., s. Horodyshe Kivertsivskoho r-nu Volynskoi obl.

Strilchuk (divoche — Humeniuk) Yevheniia Dmytrivna. Chas i mistse zapysu: 10 zhovtnia 2021 r., s. Prylutske Volynskoi obl.

Tarasiuk Andrii Kupriianovych. Chas i mistse zapysu: 21 travnia 2021 r., m. Mlyniv Mlynivskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Vodiania Mariia Tarasivna. Chas zapysu: 20 travnia 2021 r.

Voichyk Hanna Ivanivna. Chas i mistse zapysu: 5 kvitnia 2021 r., m. Kiverts Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Yakymchuk Yevheniia Hryhorivna. Chas i mistse zapysu: 31 lypnia 2020 r., s. Lypky Hoshchanskoho r-nu Rivnenskoï obl.